

ՋԵՅԹՈՒՆԻ 1862 ԹՎԱԿԱՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ¹

Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Հայկ. ՍՍԻ ԳԱՍԿԱԳԻՐՈՒԹՅԱՆ

Ջեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը հայ ազատագրական շարժման փայլուն գրգռանքներից մեկն է։ Տավրոսի հայ խիզախ լեռնականների այդ պինդամիտ իշխանի թուրքական բռնապետության դեմ ամենազեղում արձագանքը դառավ մեր ժողովրդի լայն խավերում և զգալի հետքեր թողեց նրա քաղաքական կյանքի պատմության մեջ։

Ջեյթունը՝ Լեռնային Կիլիկիայի մի մասը կազմող այդ երկրամասը բնկնում է Մարաշից զեպի հյուսիս-արևմուտք, Ջահան (Պյունամիս) գետի ափերին։ Ջեյթուն անունով կոչվել է ինչպես ամբողջ գավառը, այնպես էլ նրա կենտրոնը հանդիսացող գյուղաքաղաքը²։ Հնում գավառն անվանվել է Կոնկ Ունիա³։ Ջեյթունը ունի բազմաթիվ ձորեր և անանցանելի կիրճեր, որոնք լեռների հետ միասին նրան տալիս են անառիկ դիրք։

Ջեյթունում համեմատաբար ստվար հայ բնակչություն հաստատվել է ղեռնա Կիլիկիայի հայկական պետության գոյության ժամանակաշրջանում⁴։ Բնակչության թիվը տարբեր ժամանակներում տարբեր է եղել։ 1860-ական թթ. հայ բնակչությունը մոտավոր հաշվով կազմում էր 35—40 հազար, որից 17 հազարը ապրում էր գավառի կենտրոնը հանդիսացող Ջեյթուն գյուղաքաղաքում, իսկ մնացածը՝ նրա շրջակայքում գտնվող հայկական գյուղերում։

XIX դարի 50—60-ական թթ. գավառի տնտեսական կյանքը ուներ փակ, նատուրալ բնույթ։ Գյուղացիության սոցիալական շերտավորումը ղեռնա թույլ էր արտահայտվում։ Երկրի վարչաձևը իր վրա կրում էր տոհմական-նահապետական կարգերի գրոշմը։ Յուրաքանչյուր գյուղ ուներ ծերունիների խորհուրդ, որի ղեկը, սակայն, անվանական էր։ Իշխանությունը փաստորեն գտնվում էր գյուղապետի, այսպես կոչված, քեհյայի ձեռքում։ Երբ Ջեյթուն ավանը բաժանված էր չորս թաղի։ Յուրաքանչյուր թաղ ուներ իր թաղապետը, որը «իշխան» տիտղոսն էր կրում։ Սովորաբար թաղապետներն իրենց պաշտոնները վարում էին ժառանգաբար։ Ֆրանսիացի Լևոն Պոլը, որ 1864 թ. այցելել էր Ջեյթուն, թաղապետների մասին գրում էր, թե նրանք «ընտրվում են տոհմի կամ հանձարի առավելության համար և միայն իրանց հայրենասիրության և

1 Ձեկուցված է Հայկ. ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի գիտական նիստում 1962 թ. հոկտեմբերի 5-ին։

2 «Կիլիկիա», Պետերբուրգ, 1894, էջ 328։

3 Հ. Ալա հ վ եր դյ ա ն, Ունիա կամ Ջեյթուն, Կ. Պոլիս, 1884։

4 Գ. Գ. Микаелян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

բաջության պատճառով են կարգվում ժողովրդի գլուխ, և ժողովուրդը կարող է մերժել այդ իշխաններին, եթե նրանք որևէ հանցանք ունենան»⁵:

Լ. Պոլի այս պնդումը միակողմանի էր: Ինչպես քեհյաները գյուղերում, այնպես էլ թաղապետները («իշխանները») Զեյթուն ավանում հանդիսանում էին վերնախավի ներկայացուցիչները: Նրանց վարչական-քաղաքական դիրքը պայմանավորված էր իրենց սոցիալական դիրքով:

Ընդհանուր բնույթ կրող հարցերը, որոնք վերաբերում էին ամբողջ դավառին (երկրին), քննվում էին գավառային խորհրդի կողմից, որի մեջ մտնում էին առանձին գյուղեր ներկայացնող քեհյաները և Զեյթուն գյուղաքաղաքի թաղապետները՝ «իշխանները»: Այդ օրգանում խոշոր դեր էին խաղում Զեյթունի հոգևորականության ներկայացուցիչները:

Զեյթուն գավառի այս յուրատեսակ վարչաձևի մասին մի շարք հեղինակներ անցյալում արտահայտել են բավական արտառուց տեսակետներ: Վիկտոր Հանգլուան Զեյթունի վարչաձևը համարում էր «ռեսպուբլիկական»⁶, իսկ Էլիզա Թեկլյուն՝ «կոնֆեդերատիվ ռեսպուբլիկական»⁷: Հայ հեղինակներից մի քանիսն աշխատել են գործն այնպես պատկերացնել, թե իբր Զեյթունում բացակայել են սոցիալական ներքին հակասությունները և դասակարգային պայքարը⁸: Այդ ևս սխալ է: Չնայած տոհմական-նահապետական կյանքի որոշ գծերի առկայությանը, Զեյթունում, ինչպես նաև նրա հարևան մյուս գավառներում, տիրում էին ֆեոդալական հարաբերությունները:

Զեյթունն իրավականորեն գտնվում էր սուլթանական Թուրքիայի տիրապետության տակ, բայց փաստորեն ուներ կիսանկախ դրություն: Գավառի վարչական, դատական, քաղաքական, կրոնական և այլ բնույթի գործերը լուծվում էին ինքնուրույն կերպով, առանց թուրքական կառավարության միջամտության: Սակայն զեյթունցիները, թեև ոչ միշտ, հարկ էին վճարում սուլթանական կառավարությանը⁹:

XIX դարի առաջին կեսին զեյթունցիները մի քանի անգամ զինված ընդհարումներ ունեցան թուրքական զորքերի հետ: Այսպես, օրինակ, սուլթանական զորքերը 1808, 1819, 1829, 1835 թթ. արշավեցին այդ կիսանկախ երկրի վրա: Զեյթունցիները, որ քոջ և հմուտ կռվողներ էին, հերոսաբար դիմադրում և հաճախ հետ էին շարժում թշնամուն: Այդ զինված ընդհարումների ու կռիվների հիմնական պատճառն այն էր, որ զեյթունցիները երբևմն հրաժարվում էին հարկ վճարել սուլթանական կառավարությանը, իսկ վերջինս ձգտում էր պարբերաբար և որքան հնարավոր է շատ հարկեր և տուրքեր ստանալ նրանցից:

Զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը, սակայն, այլ բնույթ ուներ, նրա շարժառիթները գերադանցապես քաղաքական էին: Ինչպիսի՞ պարագաներում տեղի ունեցավ Զեյթունի այդ նշանավոր հերոսամարտը:

⁵ «Մշակ», 1896, № 8, հմտ. Ղ. Ա ի շ ա ն, Սխուտան, Վենետիկ, 1885, էջ 190:

⁶ «Մասյադ Աղավնի», Փարիզ, 1856, № 6:

⁷ Է լ ի ղ և Թ և կ լ յ ու, Կադիստան, Հայաստան և Թուրքիստան..., Վաղարշապատ, 1893, էջ 95:

⁸ «Փորձ», 1879, № 11, էջ 21:

⁹ «Մշակ» լրագրի 1895 թ. № 132-ում Հ. Ա.-ն գրում էր, թե օսմանյան պետությանը սրվող այդ հարկի չափը կազմում էր 60 հազար գուրուշ, որը սակայն, վճարվում էր, նրբ կամենում էին, կամ հարկավոր էին համարում:

Անցյալ դարի 50—60-ական թթ. ազգային-ազատագրական շարժման մի նոր ալիք բարձրացավ Օսմանյան կայսրության մեջ: Թուրքական բռնակալները: ու հարստահարիչների դեմ ապստամբություններ լռնկվեցին Չեռնոգորիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում: Շարժումներ տեղի ունեցան նաև կայսրության ասիական մասում՝ քրդերի և արաբների մեջ:

Սուլթանական կառավարությունը, հավատարիմ իր էությունը, ամենայն դաժանությամբ ձնշեց այդ շարժումները և միաժամանակ դիմեց մի շարք կտրուկ միջոցների, որպեսզի կանխի, թույլ չտա նման ապստամբություններ լռնկումը իր տիրապետության տակ գտնվող մյուս ժողովուրդների մեջ: Բարձրագույն Դռան տեսադաշտից, իհարկե, դուրս չէր մնում նաև արևմտահայությունը, ևրևմտյան Հայաստանը, որտեղ ևս արդեն պարարտ հող էին գտնվում հայրենասիրության և ազատասիրության սերմերը:

Զգուշով կանխել ապստամբական շարժումները արևմտահայերի մեջ, թուրքական կառավարությունը դիմեց նախադգուշական մի շարք միջոցառումների և ավելի խստացրեց իր քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Բնորոշ են այդ տեսակետից, օրինակ, հետևյալ փաստերը, որոնց մասին գրվեց իր ժամանակի պարբերական մամուլում: 1850—1860-ական թթ. Կ. Պոլսի ռազմական և, մասնավորապես, վառող պատրաստող ձեռնարկություններից հետագիվեցին հայ բանվորները որպես քաղաքականապես անբարեհույս տարրեր¹⁰: Այդ նույն շրջանում Բ. Դուռը գաղտնի հրահանգներ էր ուղարկել իր կուսակալներին, առաջարկելով ոչնչացնել հայկական հին հուշարձանները¹¹: Թուրք փաշաները կարծում էին, որ պատմական հուշարձանները հիշեցնում են անցյալը և կարող են վարթեցնել ազգային անկախության գաղափարը հայ ժողովրդի մեջ:

Թուրքական կառավարությանը, սակայն, առանձնապես անհանդստություն էր պատճառում Զեյթունը: Այդ անհանդստությունն ավելի ուժեղացավ 1860 թ. հունիսին, երբ զեյթունցիները փախուստի մատնեցին Մարաշի կառավարիչ հուրշիդ փաշային, որը փորձում էր իր դորամասի օգնությամբ հարկեր գանձել Տավրոսի հայ լեռնականներից: Վախենալով, թե Զեյթունը կարող է դառնալ հայ ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը, Բ. Դուռը որոշում բնդունեց զրավել ու ավերել այդ գավառը, բնակչությունը կոտորել, բնաջինջ անել: Որ Բ. Դուռը ունեցել է այդպիսի ծրագիր, այդ մասին հետաքրքրական վկայություններ է բերում վիպագիր Մերենցը իր մի հոդվածում¹²:

Զեյթունը գրավելու, նրա հայ բնակչությունը սրի քաշելու իր ծրագիրը սուլթանական կառավարությունը որոշեց իրագործել 1862 թ. ամռանը: Մարաշի նոր կուսակալ Ազիզ փաշան կազմեց մի խոշոր բանակ և 1862 թ. հուլիսին պաշարեց Զեյթունը¹³: Ամբողջ բնակչությունը ոտքի կանգնեց, զենքի դիմեցին բոլորը՝ երիտասարդները, հասակավորները, կանայք և ծերերը: Ազիզ փաշան սկզբում ունեցավ որոշ հաջողություններ: Նա գրավեց մի քանի հայկական գյուղեր և դրանք ամբողջությամբ կոտորածի, ավերի ու թալանի մատնեց: Այդ գյուղերի ականատեսներից մեկը Ալարաշ գյուղի կոտորածի մասին հետևյալն

¹⁰ «Համբավաբեր Թուրք», Մոսկվա, 1863, N 48:

¹¹ «Биржевые Ведомости», 1869, № 109.

¹² «Փորձ», 1879, N 11, էջ 21—23:

¹³ Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 110: Զեյթունցի, ինչպես և մի շարք այլ հեղինակներ, պնդում են, որ Ազիզ փաշայի բանակում կար 40 հազար մարդ: Անկասկած, այդ թիվը չափազանցված է:

է գրում. «...արք և կանայք և տղայք բոլոր սուրի բերան զնացին, տուները կողոպտեցան և ամբողջ գյուղը հրո ճարակ եղավ: Արյունը փողոցներու մեջ կրվաղեր, և հրդեհին մութը սոսկում ու սարսափ կը ծավալեր մերձակա գյուղերը: Փաշան հրամայեց գյուղին մոտակա հայ վանքին ղոները խորտակել, և այս արյան ծարավի մարդիկը կուսակալին աչաց առջև և նորա հրամանով վանահայրը և միաբանքը փողոտեցին»¹⁴: Սակայն փաշայի հաջողությունները երկար չտևեցին: 1862 թ. օգոստոսի 2-ին զեյթունցիները վճռական գրոհի անցան և մեծ ջարդ տվին սուլթանական զորքերին: Բշնամին ղիմեյ փախուստի: Ազիզ փաշան խայտառակ պարտություն կրեց: Հաղթողները գրավեցին շատ զենք և այլ ոսկամթերք: Բշնամին դաշտում թողեց մոտ 2000 զիակ: Տեղի ունեցած կոիվներում զեյթունցիները մի անգամ ևս ցուցարներիցին հիասթանշ թաջություն և պատերազմելու բարձր արվեստ¹⁵:

Ժամանակակիցներից մեկի հողվածում, գրված 1862 թ. ղեկունմբերին Կ. Պոլսում, հերոսական այդ ճակատամարտը հետևյալ ձևով է պատկերվում. «Օգոստոսի երկրորդ օրը առավոտյան կանուխ Ազիզ փաշան Զեյթունի վրա արձակվելու նշանը տվավ. այլազգյաց բանակին առջևն իբր 150 մոլլաներու և շեյխերու մեծ գունդը կերթար և անոնց ամենուն ալ առջևն մեծ Միֆթին: Զեյթունեն կես ժամի շափ հեռավորություն հասած ատեննին մեկ բարձր դաշտավայրի վրա ժողովեցան և ազոթելու կեցան և Զեյթունի վրա անեծքներ կարդացին... Այլազգի բանակը կես ժամու շափ ազոթելեն վերջը, Զեյթունի վրա հարձակեցավ, որուն առջին ժայռերու ետին տեղ-տեղ զեյթունցիք պահեստի մեջ կեցած էին իրենց շորս գլխավորներուն հրամանատարությունը տակ...»:

Խոսելով այն զազանությունների մասին, որ կատարում էին թուրքական զորքերը իրենց ձեռքն ընկած հայ պայուզացիների նկատմամբ, հողվածագիրն այնուհետև շարունակում էր. «...պատերազմը ամեն կողմը բորբոքած էր, Զեյթունի զանգակաց՝ հնչումը բոլոր Հայոց ի վե՛ն ղիմելու նշանը տված էր: Կոիվը խիստ կատաղի եղավ: Հայերը ամուր տեղեր բռնած ըլլալովնին՝ այլազգիներուն աղեկ ջարդ մը տվին և զանոնք ետ վռնեցին և մինչև Ազիզ փաշային բանակատեղին հասան, որն-որ հազիվ կրցավ մազապուրծ խալիսի: Ասոր նման ջարդ մը կերավ նաև Աստվածածնա վանից կողմը կողոպտեցին: Զեյթունցիք լերանց կիրճերը և նեղ անցքերը ամրացած ըլլալով, մեծ վնաս չսցուցին այլազգյաց բանակին. կոիվը առավանց մինչև կեսօր տեկց և Ազիզ փաշային զորքերը սկսան անդին ցիր ու ցան փախչել: Զեյթունցիք մինչև իրիկուն անոնց հետևեն ինկան և հալածեցին անոնցմե շատ մարդ ջարդելով: Այս զորացս մեկ մասը Մարաշի ճամփան բռնած էր, որն որ իր փախստյանը ատեն, մեծամեծ կորուստներ ընկեն վերջը՝ հազիվ հազ զիշերը հոն կրցավ մտնել: Մյուս մասը ավելի կարճ ճամբե անցնելով՝ փախչելու համար Զեյթունի աջ և ձախ կողմերը ուղղած էին իրենց ընթացքը, այլ անոնց մեծ մասը լեռներու, կիրճերու և ձորերուն մեջ ջարդվեցան, մեծ մաս մ'ալ գետին մեջ թափվելով՝ խեղդվեցան: Այսպես այլազգյաց կորուստը վեց կամ ութը հազարի շափ կը հաշվի: Նողայիններն 18 պեյ և զնդերու ղլխավորները պատերազմի մեջ ինկած են: Հետևյալ օրը, օգոստոսի 3-ին, զեյթունցիք այլազգյաց զիակունքը

¹⁴ «Փոքոճ», 1879, N 11, էջ 22:

¹⁵ Վիկտոր Լանդլուան զեյթունցիների մասին գրում էր. «Այս հայ լեռնագաններն ընդհանրապես խոշոր են, բարձրահասակ, բաջ և կորովի» («Մասյաց Աղավնի», 1856, N 6):

փոսերուն մեջ նետելու զրադած էին: Ազիզ փաշային բանակին մեջ նաև շատ ձիավորներ ալ կը գտնվէին: Զեյթունցիոյ մեռելներուն թիւը 100—150 հոգով՝ չափ կը հաշվվի»¹⁶:

Զեյթունի 1862 թ. դեպքերի այս նկարագրությունը շնայած իր որոշ չափազանցություններին, հիմնականում ճիշտ է: Այդ ևն ցույց տալիս բազմաթիվ այլ վկայություններ¹⁷:

Օսմանյան պետությունը նոր պատրաստություն տեսավ ապստամբներին ճնշելու համար: Ազիզ փաշան հետ կանչվեց և նրա փոխարեն նշանակվեց Աշիր փաշան: Սրան հանձնարարվեց մեծ բանակով նոր արշավանք սկսել: Ապրստամբները նորից պատրաստվեցին թշնամուն դիմադրելու: Սակայն դեպքերը շուտով նոր և անսովասելի ընթացք ստացան: Զեյթունցիների վերնախավը դիմումներ կատարեց Ֆրանսիային: Կայսր Նապոլեոն III-ը, որ այդ շրջանում նվաճողական ակտիվ քաղաքականություն էր վարում Մերձավոր Արևելքում, փորձեց օգտվել առիթից և հանդես գալ հայերի «պաշտպանի» դերում: Թուրքական կառավարությունը, հասկանալով Ֆրանսիական միապետի իսկական նպատակը, որոշեց չձեռնարկել նոր արշավանք զեյթունցիների դեմ, որպեսզի չստեղծի նոր պատրվակ Նապոլեոնի համար: Սուլթան Աբդուլ Ազիզը բանակցություններ սկսեց զեյթունցիների հետ, կնքվեց համաձայնություն, ըստ որի ռ. Գուռը դադարեցրեց Զեյթունի դեմ նախապատրաստվող արշավանքը, իսկ ապստամբները համաձայնվեցին վճարել հարկերը և ընդունել կառավարության կողմից նշանակվելիք դայադամին՝ դավառապետին:

Կնքված համաձայնագիրը էական փոփոխություններ չառաջացրեց զեյթունցիների կյանքում: Գավառը ըստ էության շարունակեց մնալ կիսանկախ վիճակում: Գայմադամը, որ Զեյթուն եկավ միայն 1865 թ. հետևում էր հարկերի դանձման դործին, նրա իշխանությունը ձևական էր: Իրենց բոլոր ներքին գործերում զեյթունցիները առաջիկա նման անկախ մնացին: Մյուս կողմից սուլթանական կառավարության նպատակը՝ ոչնչացնել, ցրել տալ զեյթունցիների համայնքը, չիրագործվեց. ավելին, սուլթանի զորքերը պարտվեցին և մեծ կորուստներով հետ շարվեցին: Այս բոլորը մեզ հիմք է տալիս ասելու, որ զեյթունցիների 1862 թ. ապստամբությունը ոչ թե պարտվեց, ինչպես կարծում են մի շարք հեղինակներ, այլ հաջողությամբ պսակվեց: Քաջարի զեյթունցիները 1862 թ. խոշոր հաղթանակ տարան սուլթանական բռնապետության նկատմամբ:

* * *

Զեյթունցիների 1862 թ. հերոսամարտը լայն արձագանք գտավ հայ իրականության մեջ: Ազատագրական այդ պայքարը, ինչպես հայտնի է, երգեցին շատերը և մասնավորապես Մ. Պեշիկեշյանը՝ Կ. Պոլսում ու Ս. Շահազիզը

16 «Կոունկ Հայոց Աշխարհին», Թիֆլիս, 1863, մարտ, էջ 224—225:

17 Ապստամբության մասնակից Զեյթունցիներ (Մ. Սեմերձյան) իր հուշերում նկարագրում է թուրքական զորքերի դեմ զեյթունցիների մղած այդ կռիվները: Չնայած հուշերի մի շարք թերություններին, նրանցում բերված փաստական նյութը, որ վերաբերում է 1862 թ. կռիվներին, հիմնականում համընկնում է դեպքերի վերը նշված նկարագրությանը: Առանձնապես հետաքրքիր է այն, որ, ինչպես հայտնում է հեղինակը, հայ ապստամբների հետ միասին թուրքական զորքերի դեմ հերոսական կռիվներ էին մղում Զեյթունում բնակություն հաստատած մի քանի քրտանիք լսգիր («Զեյթունի անցյալին և ներկային», ԱՄՄՍՆ, էջ 26):

Մոսկվայում: Կ. Պոլսի հայ բնակչությունը, հատկապես նրա դեմոկրատական խավերը, լարված հետաքրքրությամբ հետևում էին կատարվող անցքերին: Եւ ամեն կերպ աշխատում նյութական ու բարոյական օժանդակություն հասցնել զենքի դիմած հայրենակիցներին: Իր հուշերում Սրբուհի Երիցյանը վկայում է, որ Զեյթունի ապստամբության ժամանակ կրոնական-դավանաբանական կոիվներն արևմտահայերի մեջ անցել էին երկրորդական պլանի վրա և շատերն աշխատում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնել ապստամբներին:

«Այս տարին,— գրում էր Երիցյանը,— Զեյթունի անցքերը մեծ ազդեցություն ունեցան Պոլսո և այլ տեղերի հայոց վերա. ամենայն ոք Կիլիկիան ուներ ի բերան, ամենայն ոք մասնակից էր դրամական հանգանակությանց. ...նույնիսկ հռոմեացիական հայ երիտասարդները մոռացել էին զեպի իրանց լուսավորչական եղբայրներն ունեցած ատելությունը, և ամենայն սիրով թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես օգնում էին այդ ձեռնարկություններին»¹⁸:

Նույն այդ հուշերում Երիցյանը հայտնում էր, որ Կ. Պոլսի «Անձնվեր ընկերությունը» նույնպես օգնում էր ապստամբ զեյթունցիներին թե՛ նյութապես և թե՛ բարոյապես: Զեյթունի հերոսամարտն առանձնապես խոշոր արձագանք գտավ և զգալի աշխուժություն առաջացրեց հայրենասիրական գաղափարներով տոգորված երիտասարդության մեջ:

Զեյթունի անցքերն արձագանք գտան նաև Վանում, Կարինում (էրզրում) և այլ քաղաքներում:

Թիֆլիսում հայ հայրենասերները և գլխավորապես երիտասարդությունը հանգանակություն սկսեցին ապստամբների օգտին: Այս կապակցությամբ «Կոռնկ Հայոց Աշխարհին» հանդեսում տպագրվեց հատուկ կոչ, որ ուներ «Հրավեր Ռուսաստանի հայերուն» խորագիրը: Կոչում ասվում էր. «...ուրախ ենք, որ մեր քաջասիրտ Զեյթունի հայերն իրանց աջու կռան ուժով մեր հավատո թշնամիներին ակոբքը փշրել են հենց էն գլխեմեն և տուր չեն տվել, որ նրանց կատաղությունը իր ուզածն զլուխ տանի: Սակայն մենակ էս դարդակ կարեկցությունը մեր Ռուսաստանի հայերու կողմանե բավական չէ թուրքերի սրի տակ վեր ընկած հայերու խեղճ և անտերունջ որբերու և այրիներու դառը վիճակը թեթևացնելու...»¹⁹:

Կոչն այնուհետև հիշեցնում էր, որ Ռուսաստանը միշտ օգնության ձեռք էր մեկնել թուրքական տիրապետության դեմ ապստամբած ժողովուրդներին և որ այժմ ռուսական պետությանը հաճելի կլինի, եթե ռուսահայերը օժանդակեն զեյթունցիներին: Մեր խնդիրը և պարտքն է, ասվում էր կոչում, «...մեզ կարեկցությունը տարածել մեր... հեռավոր ազգայինների վերա. թող ուրեմն մեր մեջ եղանակը մտածենք, փող հավաքենք ապահով եղանակով հասցնենք նրանց ձեռք: Էս ազնիվ խորհուրդը մենք շատ հայերի բերանից լսում ենք էս օրերումս, միայն գործադրությունն է հարկավոր. թող աշխարհ ամենայն վկայի, որ Ռուսաստանի հայերն էլ... չեն մոռանում խորը Տաճկաստանումը կրակի ու սրի տակ հայումաշ եղող իրանց եղբայրը»²⁰:

Զեյթունի կոիվներին նվիրված հոդվածներ տպագրվեցին հայ սլարբերական մամուլի մի շարք օրգաններում և մասնավորապես «Փարիզ», «Կոռնկ Հա-

¹⁸ «Փորձ», 1877, N 4, էջ 193:

¹⁹ «Կոռնկ Հայոց Աշխարհին», 1862, հոկտեմբեր, էջ 775—779:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 780:

յոց Աշխարհին», «Ծաղիկ», «Մասիս» պարբերականներում²¹։ Այդ պայքարն ամենուրեք ողջունվեց ու մեծ ոգևորություն առաջացրեց։ Միայն շնչին թիվ կազմող հայ մեծատուններն էին, որ հնազանդություն ու ստրկամտություն քարոզելով պարսավեցին արի զեյթունցիների հերոսամարար և չքաժանեցին ժողովրդի ընդհանուր տեսակետը։

Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբության նշանակությունը դուրս եկավ մի գավառի սահմաններից։ Ը տարրերություն նախորդ շրջանի ապստամբությունների, 1862 թ. հերոսամարտը ստացավ ընդհանուր, համազգային նշանակություն։ Նա օրինակ հանդիսացավ հայության մյուս հատվածների համար և խոշոր ազդեցություն թողեց հետագա շրջանի հայ ազատագրական պայքարի վրա։ Բնորոշ է, որ 1863 թ. սուլթանական բռնապետության դեմ ոտքի կանգնեց Մշո, իսկ 1865 թ.՝ Չարսանջակի հայ գյուղացիությունը²²։ Ձեյթունի 1862 թ. ապստամբությունը նոր դարաշրջան բացեց թուրքական բռնապետության դեմ ուղղված հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ։

Տավրոսի հայ լեռնականների ապստամբությունը տարերային ու անկազմակերպ չէր, ինչպես կարծում են որոշ հեղինակներ։ Փաստերը ցույց են տալիս, որ այդ ապստամբությանը նախորդել է նախապատրաստական աշխատանք և որ դրանում մասնակցել են արևմտահայ դեմոկրատական, ազատագրական գաղափարներով տոգորված մտավորականության մի շտրք ներկայացուցիչներ։ Հետաքրքիր է, որ դեռևս տարիներ առաջ Կ. Պոլսի մտավորականությունը կապեր է հաստատել Ձեյթունի հետ։ Այսպես օրինակ, 1853 թ., երբ նոր էր սկսվել 1853—1856 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը, ռուսացի պատոնով Կ. Պոլսից Ձեյթուն է գալիս Մելիքյան Հովակիմը, որին ժամանակակիցները անվանում էին «առաջին գաղափարական քարոզիչը Ձեյթունում»²³։ Ազատասիրական, հայրենասիրական գաղափարներ տարածելու հետ մեկտեղ Մելիքյանը աշխատում էր կազմակերպել Ձեյթունի ինքնապաշտպանությունը, ավելի լավ զինել նրա բնակչությունը։ Այդ նպատակով նա փորձում է անցնել Կովկաս և դիմել արևելահայերին դրամական օժանդակություն ստանալու համար։ Սակայն այդ չի հաջողվում. թուրքական կառավարությունը Կարինում նրան ձերբակալում և կախաղան է բարձրացնում։ Պետք է կարծել, որ Մելիքյանը եղել է առաջին այն գործիչներից, որոնք Կ. Պոլսից Ձեյթուն են եկել րադաքական-ազատագրական նպատակներով։

Ավելի ուշ Ձեյթունի հետ քաղաքական կապեր են հաստատել Կ. Պոլսի մի խումբ հայ մտավորականներ, որոնցից մի քանիսը եղել են հռչակավոր հայ հեղափոխական-դեմոկրատ Միքայել Նալբանդյանի համախոհները։ Այս տեսակետից շատ հետաքրքրական է Սերովբե Թազվորյանի նամակը ուղղված Մ. Նալբանդյանին։ 1862 թ. մայիսի 14-ին գրված այդ նամակում ուշադրության արժանի են հատկապես հետևյալ տողերը. «Տավրոսեն վարդապետ մը եկավ հոս, քանի օր է, որ կաշխատիմ, որ առուտուր մը ընեմ այս մարդուս հետ. հազիվ կրցան քսան, երսուն հոգիով ժողով մը կազմել և այն ալ մեծ

21 Ձեյթունի անցքերին անդրադարձան նաև ռուսական և արևմտաեվրոպական մի շարք թերթեր։

22 Մ. Գ. Ն եր ս ի ս յ ա ն, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի թուրքական բռնապետության դեմ, Երևան, 1955, էջ 123—125։

23 Ձեյթունցի, Ձեյթունի անցյալին և ներկային, Ա մասն, էջ 91։

դժվարություններ. քիչ մը ստակ ես, քիչ մ'ալ բարեկամին մեկը տվինք անոր, որ հարկավոր եղած դասագիրքները առնե և ճամբու ծախք ընե: Մնացածին համար խոսք տվինք, որ պիտի աշխատինք իրենց համար»²⁵:

Նշված տողերն, իհարկե ծածկագիր են, «Կաշխատիմ որ առուտուր մը բնեմ» ասելով Թագվորյանը, ըստ երևույթին, նկատի է ունեցել ազատագրական շարժում կազմակերպելու նպատակով զեյթունցիների հետ վարած իր բանակցությունները, իսկ հարկավոր եղած «դասագիրքները առնե» ասելով՝ զենք, զինամթերք գեներ: Նամակից երևում է, որ Թագվորյանի հաղորդած տեղեկությունը՝ Զեյթունի հետ կապ հաստատելու մասին, Նալբանդյանին հետաքրքրող հարցերից մեկն է եղել:

Արևմտահայ նշանավոր բանաստեղծ Մկրտիչ Պեշիկթաշլյանը նույնպես բաղադրական կապեր է հաստատել զեյթունցիների հետ: Իր արժեքավոր հուշերում Սրբուհի Երիցյանը պատմում է, որ Պեշիկթաշլյանը 1862 թ. գաղտնի տեսակցություններ էր ունենում զեյթունցիների ներկայացուցիչների հետ, պատասխան նամակներ էր ուղարկում Զեյթուն և անում էր ամեն ինչ հայ լեռնականների ապստամբության հաջողությունն ապահովելու համար²⁶:

Վերջապես, ապստամբ զեյթունցիների հետ անմիջական կապ ուներ մերականավոր վիպագիր Մերենցը (Հովսեփ Շիշմանյան): Իհարկե պատահականություն չէր այն, որ ազգային-ազատագրական գաղափարներով տարված նշանավոր գրողը 1862 թ. զեյթունցիների ապստամբության ժամանակ, գտնվում էր Կիլիկիայում:

Նշված փաստերը և մի շարք այլ տվյալներ հիմք են տալիս պնդելու, որ ազգային-ազատագրական պայքարի կողմնակից հայ մտավորականները ներգրավվել են զեյթունցիների 1862 թ. շարժման մեջ, զգալի դեր են խաղացել այդ ապստամբության նախապատրաստման ու ղեկավարման գործում: Նրանք Զեյթունը համարել են հայ ազատագրական շարժման կարևոր օջախ և մեծ հույսեր են կապել լեռնային այդ գավառի հետ: Ըստ երևույթին այդ մտայնությունն արտահայտություններից մեկն էր «Հյուսիս» պարբերականում Ռափայել Պատկանյանի ծավալած այն պրոպագանդան, թե պարսկահայերը պետք է թողնեն իրենց հայրենիքը և կենտրոնանան Զեյթունում: Պատկանյանը ակնարկում էր, որ այդ երկրամասում հնարավոր է վերականգնել հայ ազգային-բաղադրական անկախությունը²⁶, կարծում ենք սխալ կլինի ասել, թե այսպիսի տեսակետ ուներ միայն Պատկանյանը:

Ի վերջո մի հարցի մասին ևս: Զեյթունցիների նկատմամբ խիստ թշնամական դիրք գրավեց անգլիական կառավարությունը: Նրա բռնկվեց զեյթունցիների 1862 թվականի ապստամբությունը, Կ. Պոլսի անգլիական դեսպան Հենրի Պուլիվերը բացահայտ կերպով արտահայտվեց այդ շարժման դեմ: Ապստամբությունը վերջանալուց հետո, ինչպես սկսում էր վիպագիր Մերենցը, զեյթունցիք դիմումներ արեցին Կ. Պոլսի ուսումական, ֆրանսիական և անգլիական դեսպաններին, բողոքելով թուրքական կառավարության դեմ: Անգլիական դեսպանն արհամարհանքով է ընդունել խնդրագիրը իրեն ներկայացնողին և բացահայտ կերպով իր թշնամական վերաբերմունքն է արտահայտել զեյթունցի-

²⁵ Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 3, էջ 440:

²⁶ «Փորձ», 1877, N 4, էջ 189:

²⁶ «Հյուսիս», 1863, N 1:

ների նկատմամբ: Ծերենցն այդ մասին գրում էր. «Զեյթունցիոց վերոհիշյալ աղերսագիրը իրեն (ղեկականին) մատուցանողը շատ դաժան և արհամարհոտ կերպով ընդունել էր, և աչք մը ձգելեն վերջը ըսել էր զայրագին. «Բայց դուք պետք է գիտնաք, թե այդ ձևը անվզամ զեյթունցիք, այդ ավազակները շատ վատ գործողություն ըրել են և Աղիզ փաշան խորտակել ու փախուցել են. ինչպե՞ս կհամարձակիք հիմա իրենց կողմեն ինձ աղերսագիր բերել»²⁷:

Անգլիական ղեկավարներ և ավազակներ էր համարում իրենց ազատագրության համար պայքարող հերոս զեյթունցիներին և իր սլաշուպանության տակ վերցնում թուրքական ջարդարար Աղիզ փաշային: Ավելի ունակցիոն դիրք զգվար է երևակայել²⁸: Անգլիական կառավարության այս դիրքը ցայտուն արտահայտություն գտավ Կ. Պոլսի ղեկավարության օրգան «Լեվանտ Հերալդ» թերթի կողմից: Թերթը 1862 թ. տպագրեց մի շարք հոդվածներ, որոնցում ամեն կերպ վատարանում էր զեյթունցիներին և արդարացնում թուրքական կառավարության ճնշումների ու հալածանքների քաղաքականությունը նրանց նկատմամբ: Իր ժամանակին «Լեվանտ Հերալդ»-ի դեմ բողոքի ձայն բարձրացրին մի շարք հայկական պարբերականներ, որոնց թվում և «Մեղու»-ն, «Ծաղիկ»-ը, «Փարիզ»-ը և այլն: Կեղծարար այդ թերթի դեմ մերկացնող տողեր գրեց հատկապես Կ. Պոլսի «Մեղու»-ն, նշելով նրա տերերի ունակցիոն նպատակները²⁹: Զմյուռնիայում հրատարակվող «Ծաղիկ» պարբերականը գրում էր. «...հայ ազգին վրա չարախոսություն ընելու համար գլխարկը նետող սա «Լեվանտ Հերալդ» լրագիրը չեմ գիտեր մարդկության, քաղաքականության, քրիստոնեության, կրթության և վերջապես խմբագրության որ օրենքով կամ սկզբունքով այս մոտերս ելեր և առանց ամչնալու այնպիսի անտեղի, անհիմն և կամ գոնե խիստ վարհուրելի կերպով չափազանցյալ տեղեկություն մի հրատարակել է Զեյթունի վրա, որ եթե մեր վարմանքը չի շարժել, յուր հայոց թշնամին լինելուն վրա ալ այլ տարակույս չի թողուր մտքերնուս մեջ... Լեվանտի թղթակիցը պարտ է պիտնալ, որ ինքը նախ բոլորովին տգետ է զեյթունցոց վրա, երկրորդ թշնամի է հայոց և երրորդ ստախոս է... պարոն թղթակիցն հայոց թշնամի լինելը հաստատելու համար երկու խոսք խիստ բավական է. ան մարդը, որ կելլե և զեյթունցոց կրածը նոցա վրա թողլով վանոնք կը զրպարտե և կը չարախոսե և բերնեն ելած ածականները և վատ արանց միմիայն վայել զրպարտությունները անոց վրա կը տեղացնեն՝ այնպիսի մեկը եթե հայոց թշնամի չէ հապախե՛նք է...»³⁰:

Անգլիայի թշնամական քաղաքականությունը հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների նկատմամբ այնքան բացահայտ էր, որ այդ մասին գրում էին նաև օտարերկրյա թերթերը: Այսպես, օրինակ, ֆրանսիական «Դեբատ» թերթը Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության կապակցությամբ գրում էր, թե սուլթանական կառավարությունը Կ. Պոլսի անգլիական ղեկավարության հովանավորության հետևանքով է, որ ուժեղացրել է ճնշումները հայ ժողովրդի նկատ-

27 «Փորձ», 1879, № 11, էջ 27:

28 Անգլիական ղեկավարներ իր թշնամական վերաբերմունքը արևմտահայերի նկատմամբ արտահայտեցին արտահայտվել էր դեռևս 1860 թ. (տե՛ս «Մեղու», 1860, հուլիսի 20):

29 «Մեղու», 1862, օգոստոսի 1:

30 «Ծաղիկ», 1862, № 42, էջ 351—352:

մամբ³¹։ Ֆրանսիական հրապարակախոս ժիրարդենը մոտավորապես նույն միտքն էր արտահայտում³²։

Անգլիայի և մյուս մեծ պետությունների թշնամական, խարդախ քաղաքականությունը հայ ժողովրդի, նրա ազատագրական շարժման նկատմամբ շարունակվեց նաև հաջորդ տասնամյակներում։ Ստեղծվեց ահավոր վիճակ։ Ռուսական ջարդարարների հայաջինջ, սև դործը, մեծ պետությունների խարդախ քաղաքականությունը կործանման եզրին հասցրին հայ ժողովրդին։ Արևմտահայությունը մասսայական կոտորածների ենթարկվեց, նրա բեկորներն ընկան օտարության մեջ, ցրվեցին աշխարհով մեկ։

Պատմության դժվարին քառուղիներով անցած բազմաշարժար հայ ժողովրդը իր փրկության հանգրվանը հասավ միայն այն ժամանակ, երբ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական Մեծ ռևոլյուցիայի շնորհիվ Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր։ Միայն նոր կարգերում, եղբայրական ժողովուրդների մեծ բնտանիքում, ուստի ժողովրդի օգնության պայմաններում անհետ չքացավ այն արյունոտ դամակլյան սուրբ, որ դարեր շարունակ կախված էր հայ ժողովրդի գլխին։ Միայն սովետական կարգերը մեր ժողովրդին բերեցին ազգային վերածնություն և խաղաղ ու ստեղծագործ աշխատանք, — ստեղծագործ ապահով աշխատանք, որին մասնակցում են ոչ միայն արևելահայերը, այլև թուրքական յաթաղանից փրկված ու հայրենիք վերադարձած արևմտահայերը, որոնց թվում և շատ գեյթունցիներ։

Նշելով այսօր Զեյթունի 1862 թ. հերոսամարտի 100-ամյակը, մենք հպարտությամբ և խոր հարգանքով ենք հիշում արի գեյթունցիներին և մեր բոլոր այն նախնիներին, որոնք խիզախորեն, հերոսական անձնվիրությամբ կռվել են հարազատ ժողովրդի ազատության համար։

ЗЕЙТУНСКОЕ ВОССТАНИЕ 1862 ГОДА

Акад. АН Арм. ССР М. Г. НЕРСИСЯН

(Р е з ю м е)

Зейтунское восстание 1862 г., столетие которого исполнилось в августе текущего года, является одной из славных страниц в истории армянского национально-освободительного движения. Направленное против турецкого деспотизма, оно нашло горячий отклик в широких слоях армянского народа и оставило заметные следы в его политической жизни. В подготовке этого общенародного вооруженного выступления принимал участие ряд представителей армянской демократической интеллигенции. Восстание зейтунцев, с беспримерной храбростью и самоотверженностью сражавшихся против чужеземных поработителей, окончилось победой: мужественным горцам из Тавра удалось разгромить турецкую армию, осадившую Зейтун и стремившуюся истребить его население. Героическая эпопея в Зейтуне имела большое влияние на дальнейшее развитие национально-освободительного движения в Западной Армении.

³¹ «Փարիզ», 1862, № 77։

³² «Փորձ», 1879, № 11, էջ 25։